

Тржишна привреда

„Контрола производње богатства је
контрола самог људског живота“.

Хилари Белок

1. Увод

З а разлику од проналаска парне машине или микропроцесора, за које се тачно зна ко их је и када пронашао, тржишна привреда нема свог проналазача нити време проналаска. Она је настала спонтано са настанком људских друштава, као што су касније настали демократија или владавина права. Људи су прихватили тржиште зато што се оно показало као најбољи механизам за поспешивање највећег дела размене, као што се и владавина права наметнула захваљујући погодности поступака које нуди за међусобни саобраћај људи. Присуство тржишта у скоро свим друштвима и културама не значи да оно у свима њима подједнако добро функционише, нити да су цене и прилике исте. Напротив, ти услови знатно варирају од земље до земље и једног до другог тржишта.

2. Тржиште и тржишна привреда

Ј едно или мали број тржишта нису довољни за постојање тржишне привреде, па отуда она постоји тек ако се већина ресурса размењује на тржишту. Део нетржишне размене се обавља у оквиру фирме или породице. Тржишта су прастара појава, али тржишне привреде нису. Оне су први пут настале на већим територијама крајем 17. и почетком 18. века, пре свега у тадашњој Холандији и Великој Британији.

Иако је најбољи, тржиште није савршен механизам алокације ресурса, па зато понекад долази до тржишне грешке, тј. до одсуства одређених, иначе пожељних добара са тржишта. Тржишна грешка наступа услед разних разлога, као што су екстерналије или пренети ефекти, недостатак информација, монопола, проблема везаних за јавна добра.*

Тржиште се показало као најбољи начин за прикупљање, прераду и коришћење информација. То значи да ниједан други поступак координације није у стању да успешно замени тржиште. Под тржиштем се подразумева медијум размене или место где се састају купци и продавци одређујући цене роба и услуга, као и скуп правила која регулишу њихово понашање на једном простору. (Производња је само један облик размене.)

* Тржишну грешку обично покушава да исправи држава својом интервенцијом. Али уместо да дође до исправке, врло често настаје државна грешка, која је често већа од тржишне. Отуда је оправдано исправљање само оних тржишних грешака где је државна интервенција ефикасна, тј. исплатива.

Тржиште је средишња установа тржишне привреде, а цена роба и услуга је основна информација. Робе, услуге, капитал, радна снага и други ресурси имају цену, зато што су сва добра ограничена, оскудна. Када би сва добра постојала у неограниченим количинама, њихова цена би била равна нули. Пошто то није случај, и пошто су сва добра — сем можда ваздуха на нормалним надморским висинама — ограничена, то сва добра имају цену, која је израз њихове пожељности.

Оскудицу (енг. scarcity) треба разликовати од несташнице (енг. shortage). Оскудица је израз ограничености, реткости ресурса каква у датом тренутку постоји. Она је ствар комбинације природне датости и ограничених људских могућности, док је несташница производ погрешне људске активности. Оскудица је трајна, нужна појава, а несташница није. Примера ради, иако данас има само 35 сачуваних оригиналних слика познатог сликара Вермера, у начелу свако може да дође до његове слике; потребно је само да плати тренутном власнику неке од слика цену коју овај тражи, да би власништво над сликом пренео на другог. Иако оскудне или ретке, Вермерове слике у начелу увек могу да се купе, па за њима не влада несташница, као што у нормалним тржишним привредама нема несташнице хлеба. Али, ако би држава наредила да се хлеб продаје по цени која је нижа од трошкова производње, онда би наступила несташница хлеба, јер пекари не би имали рачуна да га праве, а власници пшенице и брашна не би могли да покрију своје трошкове. Пшеница би физички постојала и можда би неки појединци пробали да је извезу у земљу где такво ограничење цене не постоји; ње само не би било у продавницама и на нормалном тржишту, јер се не исплати продавати хлеб и пшеницу по тако ниској цени. У наведеном примеру до несташнице је дошло због замрзавања цена, али постоје и други потези државе (забране, квоте, монополи) који могу довести до несташница и других поремећаја на тржишту.

Робе којих нема на регуларном тржишту обично могу да се пронађу на сивом или црном тржишту. Црно тржиште је у свему исто као и регуларно, осим у три ствари. Прво, трансакције на црном тржишту не подлежу законитом опорезивању, мада то не значи да нису опорезоване уопште, јер може бити да се плаћа рекет мафији. Друго, трансакције на црном тржишту се не региструју статистички, па је тешко утврдити који је њихов стварни обим. Треће, трансакције на црном тржишту су незаконите.* Црно тржиште постоји у свим привредама света, али се његов обим знатно разликује од земље до земље.** Црно тржиште је најчешће највитаљнији и најпрофитабилнији део привреде, делом и стога што се не плаћа порез, и погрешно је сузбијати га законом, осим дела везаног за криминал. Много је боље отклањати узроке настанка црног тржишта, што је пут за његову легализацију. Отклањање узрока се практично своди на ослобађање цена од државне контроле, укидање ограничења увоза и извоза, смањење регулације и

* Део трансакција је незаконит зато што се не плаћа порез и нема контроле производа, а део је незаконит због пиратерије или промета роба и услуга забрањених другим прекршајним и кривичним законима (крадена роба, дроге, трговина људским органима). Сем последње поменуте групе, главни узроци настанка црног тржишта су контрола цена, високи порези и обимна регулација неке активности.

** Тако црно тржиште у САД ствара вредност од 3% националног дохотка, у Италији 15—20%, а у неким транзиционим земљама и до 40%.

снижавање пореза. Све су то активности чији је узрочник држава, па у промени делокруга и начина њеног рада треба тражити и начин за легализацију црног тржишта.

Задатак државе није да се меша у то како појединци и фирме послују, него она само треба да успостави основна, минимална правила игре и да надгледа како се она поштују, не мешајући се у то како актери послују ако не крше законе. Улога државе у привреди треба да личи на улогу судије на утакмици.

Механизам успостављања цена је једноставан. Пошто су сва добра ограничена, успоставља се ниво трошка који је потребан да би се до тог добра дошло. Услед оскудице добара, појединци морају да доносе одлуке о њиховој употреби. То проистиче из околности да се разна добра могу употребити за разне сврхе. Једна тона графита може да се употреби за прављење оловки, као средство за подмазивање или у неку трећу сврху. Графит има одређену цену зато што је његова количина у датом тренутку

ограничена, и употреба неке количине у једну сврху чини недоступном ту количину за остале сврхе. Наравно, употребом неког добра за одређену сврху цена графита почиње да се мења. Онај ко поседује неко добро ће увек гледати како да га најбоље употреби, а критеријум за најбољу употребу је највећа корист за власника. У доношењу одлуке појединца ће руководити текуће и очекиване цене за добра која би могао да понуди или направи. Одлучујућа информација ће бити колико може да заради, пошто плати све друге трошкове (ресурса, капитала, радне снаге), и то што му на крају преостане се назива профит. Ако власник ваљано користи своје власништво, он ће имати највећу корист од тога, као што ће он сносити сав трошак евентуалног лошег управљања ресурсима. Директно приписивање добитака и губитака је онај подстицај који приватно власништво чини много ефикаснијим у односу на друге облике власништва, као што су државно, друштвено, задружно или мешовито. Следећи сопствени интерес, а то је зарада, произвођачи и продавци чине добро другим људима, јер им прибављају робе и услуге, и то чињење добра другима није намеравана акција, већ последица жеље да се заради.

Некада су тржишта представљала физички тачно одређена места, често са карактеристичним грађевинама. Данас то не мора бити

Тржиште повезује произвођаче и потрошаче, чинећи произвођаче одговорним потрошачима, на исти начин на који су изабрани политичари одговорни својим бирачима. У преносном смислу се може рећи да је тржиште такав облик демократије где сваки динар даје неко право гласа.

Међуратно капиталистичко тржиште нуди домаћем купцу најбољи светски аутомобил (реклама из 1927. године).

случај, пошто захваљујући рачунарима и телекомуникацијама купци и продавци могу бити међусобно удаљени и хиљадама километара, а место трговања може бити виртуелно, а не стварно. Али ако су се физичке околности тржишних трансакција драматично промениле, правила и конвенције размене се нису много променили.

3. Својства тржишне размене

Често се каже да је тржишна утакмица неправедна, јер наводно, док један не изгуби други не може да добије. Овај приступ је погрешан јер своди привредне операције на игре са нултом сумом. Да бисмо видели зашто је то погрешно, узмимо једноставни пример продаје аутомобила. Замислимо да су се они погађали и да су добровољно дошли до цене од 10.000 евра. Када продавац узме 10.000 евра он тиме практично показује, да за њега тај износ вреди више од аутомобила који продаје. Да је другачије он никада не би пристао на дату цену. Дакле, после продаје он је на добитку. Исто је и са купцем. Тиме што узима аутомобил а даје 10.000 евра он показује да му аутомобил више значи од те суме новца. Дакле, обе стране су на добитку после обављене трансакције, што показује да привредне трансакције не могу да се схвате по узору на игре са нултом сумом. Да је којим случајем тако, онда би привреде стагнирале, а не расле. Пошто расту, значи да су тржишне операције профитабилне за све учеснике.

Социјалистичко тржиште
нуди домаћем купцу ауто-
мобил "Фићу" (реклама из
1957. године)

Тржишне операције поседују извесна својства која их разликују од других операција са власништвом. Оне су *узајамне, добровољне и законите*.

Продавац и купац морају да се узајамно и добровољно (без присиле) сложе, да би нека роба и новац „променили руке“, тј. власнике. Сагласност те врсте се обично постиже лако, скоро рутински. Сагласност два појединца за тржишну трансакцију подразумева

да су они законито овлашћени на оно што размењују. Ако нема сагласности (и није реч о поклону), онда се ради о незаконитој промени власништва. Крађа или пљачка су такве незаконите форме промене власништва и стога су то нетржишне трансакције; поред тога што су незаконите, оне су бар на једној страни и недобровољне. Мало који власник ће се добровољно сложити да му неко нешто украде. Јер, ако би се сагласио, онда не би била реч о крађи већ о поклону. Поклон је такође нетржишна операција. Он

задовољава услове добровољности и легалности, али не и узајамности, јер је једнострана операција пошто једна страна другој нешто даје без надокнаде.

Тржишне операције власништвом могу да се одвијају само на основу законских власничких права. Појединац не може продавати кућу коју тек треба да наследи, јер још увек није њен законити власник. Слично, када бандит каже „Паре или живот!“ он не нуди тржишну трансакцију, него узурпира право на живот да би га трампио за новац.

Тржишна привреда је она у којој тржишни механизми, а не друга средства попут бирократске наредбе или друге врсте присиле, на одлучујући начин утичу на распоређивање или алокацију ресурса. За разлику од тржишне, одлуке у статистичкој или планској привреди нису ствар појединаца на тржишту, него бирократских, планских тела. Данас је мање планирања какво је било познато 1940–1970, али је на његово место дошла регулација, која је мање штетна, али ипак штетна за сваку тржишну привреду.

Штетност регулације се огледа у томе што она ограничава располагање власништвом, подиже цене, мења алокацију и подстицаје за трансакције, смањујући спремност за ризик, предузетништво и иновације. Зато се укупни ефекат регулације састоји у обарању раста и успоравању просперитета. Цене роба и услуга представљају основне тржишне информације и у контексту датих правила представљају основни мотив актера. Док тржишне цене по правилу рефлектују све релевантне информације у вези добара и услуга, цене у планској привреди не одражавају скоро ништа од тих информација, као што су релативна оскудица, количина, квалитет, порези, ризик, доступност, већ су просто израз воље бирократа из планских тела.

Данашња тржишта су веома разуђена и обухватају разне факторе размене (роба, новац, радна снага), било у садашњости (спот тржишта) или будућности (фјучерси). Берза је срце тржишне привреде, а новац њен крвоток. Посебно су разуђена финансијска тржишта, на којима се тргује новцем, племенитим металима, кредитима, деривативима, вредносним папирима или дуговима.

4. Економске слободе су најважније за успех тржишне привреде

Иntenзитет и природа привредне активности зависе од многих фактора, као што су клима, величина територије или популације, обичаји, степен развијености, капитални и технолошки ниво, али ако треба тражити оно

Празни рафови продавница у Србији током 1993, када је инфлација достигла 16,5 билиона процената.

што их на одлучујући начин одређује, онда су то правила игре. Под привредним слободама — у аналогији са политичким — овде ће се подразумевати могућност што шире неспутане активности појединца на тржишту. У позитивном смислу то значи слободу избора, а у негативном се своди на одсуство принуде. „Принуда“ је таква контрола околности једног појединца од стране другог, да је он ради избегавања већег зла принуђен да поступа не у складу са неким кохерентним планом по свом избору, него да служи циљевима другог. Одсуство присиле не значи одсуство закона, али ни закони не смеју излазити изван онога што уобичајено предвиђа „владавина права“.

У односу на сва правила, привредне слободе су од кључног значаја за резултате привредне активности. Што су веће привредне (економске) слободе, то су раст и просперитет знатнији, а што су оне мање привреде су стагнантније а сиромаштво веће.

Довољан услов за успешну тржишну привреду. Има много демократских земаља као што су Уругвај или Бодвана, које имају стагнанте привреде. С друге стране, и неке недемократске земље су биле економски просперитетне. Сви некадашњи далекоисточни 'тигрови' (Ј. Кореја, Тајван, Хонг-Конг, Малезија, Сингапур), Чиле, Бахреин, Оман, Кипар, Малта су пут ка просперитету почели у диктатури или ауторитарном режиму који се са њом граничи, а ти недемократски режими су се одржали и неко време пошто је достигнут велики степен материјалног благостања.

Иако демократија није ни нужан ни довољан услов просперитета, диктатура није никаква препорука за просперитет. Диктатуре у Совјетској империји и изван ње су показале да је диктатура слаба препорука за просперитет, окончавајући свој живот потпуним привредним банкротством, који је био увод у свеопшту пропаст тог система. Укратко, диктатуре су лоша препорука за привредни успех, изузев ако нису праћене великим степеном привредних слобода, до чега је дошао само мали број земаља.

Државна интервенција која је захтевала да све цене буду у југословенским динарима, који су од јутра до поподнева губили вредност, испразнила је рафове продавница и створила огромно црно тржиште, током 1993. године. Када роба напусти продавнице она одлази на улице и пласира се преко сиве економије.

Иако није лако достижна, најбоља комбинација се састоји у постојању демократије, политичких и економских слобода. Таква друштва су просперитетна и политички удобна за живот.

Питања

❑ Шта је тржишна привреда?

- ✓ Привреда у којој се већина ресурса размењује на тржишту.

❑ Зашто је тржиште најбољи начин алокације ресурса?

- ✓ Зато што је то најбољи, најефикаснији начин за прикупљање, прераду и коришћење пословних информација.

❑ Шта је најважније за привредни раст и просперитет неке земље?

- ✓ Економске слободе.

Литература

- Friedman, M. & R. (1996) **Слобода избора**, Нови Сад: Global Book.
- Friedman, M. (1997) **Капитализам и слобода**, Нови Сад: Global Book.
- Hayek, F. A. von (1997) **Пут у ропство**, Нови Сад: Global Book.
- Hayek, F. A. von (1998) **Поредок слободе**, Нови Сад: Global Book.
- Hazlitt, H. (1998) **Економија у једној лекцији**, Н. Сад: Global Book.
- Прокопијевић, М. (2000) **Конституционална економија**, Београд: Е press.